

Evalda PACI

**KONTRIBUTI I EXHLALE DOBRUNËS NË GJURMIMIN E
VEÇORIVE TIPOLOGJIKE TË MBISHKRIMEVE LATINE E
ROMANE NË VISET BALLKANIKE**

Ndër çështjet më të cekura në gjurmimet albanologjike, ajo e romanizimit të viseve ballkanike, si dhe e trevave të Dardanisë ka gëzuar përherë një interes të spikatur, fakt që mund të dëshmohet me jo pak sprova, artikuj, studime të plota tematike, por dhe monografi të posaçme. Pjesë e një procesi që përfshiu zona në të cilat romakët kishin projektuar të shtriheshin, por dhe të asimilonin në pikëpamje të formave të organizimit municipal, edhe në viset që janë pjesë e trevave qendrore të Gadishullit Ballkanik në njëfarë mënyre u reflektuan ndikimet e mundshme.

Për romanizimin si proces dhe në kuqendet me tematikë mbi studimet albanologjike janë mbajtur kumtime që kanë shërbyer dhe për të reflektuar mbi shkallën e arritjes së ndikimit romak në viset e banuara nga popullsitë ilire, fakt që mund të ilustruhet dhe me aktet përkatëse, në të cilat dallohen dhe kontribute të studiuesve të huaj. Mund të mos ketë përherë përkim mendimesh në lidhje me këtë çështje, e cila nuk është lënë pa vëmendje dhe në trajtesat që synojnë të përgjithësojnë natyrën e ndikimit romak në treva të caktuara, por dhe në rastin e romanizimit në viset e Ballkanit, mbetet po aq me interes të shqyrtohen të tilla interpretime. Diversiteti i pikëpamjeve në lidhje me këtë çështje duhet parë në disa vështrime, ndër të cilat mund të veçojmë dhe përparësinë e parametrave të caktuar, apo të dimensioneve studimore siç janë elementet gjuhësore, por dhe ato të qytetërimit, që dëshmohen gjerësisht nga të dhënat që ofron dija e epigrafisë. Duhet vënë në dukje që në trajtesa të caktuara, që duke

pasur në vëmendje pikërisht romanizimin, kanë marrë në analizë dhe lëvizjet e mundshme të popullsisë dhe gjurmët e pranisë së tyre dhe në dokumente të natyrës epigrafike, jo përherë marrin vëmendje territoret dardane, që gjithsesi, dhe pse në një shkallë të ndryshme, duhet të jenë përfshirë nga të njëjtat procese. Një prej studiuesve tanë, që çështjes së romanizimit në aspektet tipologjike dhe të përballjes me popullsitë e nënshtruara i ka kushtuar vëmendje, duke e konsideruar në disa vështrime, është dhe Zef Mirdita (1936-2016), i cili dallon më së miri rrethanat e shfaqjes së këtij procesi, si dhe shkallën e depërtimit të këtij të fundit në trevat dardane. Në Kuvendin e Parë të Studimeve Ilire, mbajtur në Tiranë në shtator të vitit 1972, në të cilin jo vetëm Zef Mirdita, por dhe studiues të tjerë të fushave të përafërta i janë kushtuar këtij argumenti duke shtjelluar vjelje dhe interpretime burimesh, do të spikasin kumtime që synojnë dhe të drejtohet vëmendja ndaj romanizimit të viseve të Ballkanit.

Në vijim të vlerësimit të burimeve kryesisht të autorëve grekë e romakë, të cilët shërbejnë si bazë referenciale dhe në këtë drejtim, por dhe të evidentimit të një pasurie epigrafike që ndër dekada u është nënshtruar hulumtimeve në përbërje dhe në përmbajtje, dhe ndihmesat e një studiueseje serioze, siç paraqitet Exhlale Dobruna, kanë një peshë të vyer. Vetë rrugëtimi i gjatë profesional, i konkretizuar në një sërë ndihmesash në fusha që kërkojnë angazhime në pikëpamje të analizimit burimor, flet qartë për një ecure shkencore të saj.

Në pikënisje të kësaj trajtese ka qenë pa dyshim një motivim serioz, që kishte të bënte me analizimin e jo pak kontributeve në një fushë aspak të lehtë hulumtimi: modele të mbishkrimeve kryesisht të periudhës romake, në treva të përfshira nga ndikimi i Perandorisë Romake, siç ka ndodhur dhe pse në një shkallë jo të njëjtë, në vise të tjera të Ballkanit. Si një nga proceset më të trajtuara në disa fusha të disiplinave historike, i lidhur me vetë historinë e një fuqie madhore në botën antike dhe atë të mëvonë, romanizimi ka gëzuar ndjeshëm interesin e studiuesve të historisë së antikitetit në pikëpamje kulture, gjuhe dhe aspekteve të tjera të qytetërimit, por dhe të gjurmuesve të modeleve të mbishkrimeve, të cilët në jo pak raste analizojnë në pamje të ndryshme gjendjen e monumenteve, përhapjen dhe tipologjinë e tyre në areale të caktuara. Është pikërisht dhe metodologjia e gjurmimit që zë vend dhe gjen vijimësi në trajtesat që studiuesit e epigrafisë përpilojnë në proces të përvijimit të tipareve që ndeshen në objektin e vëzhgimit të tyre: portretet individuale, nëse janë; gjendja e

monumentit dhe emërtimi përkatës, zonat në të cilat shfaqet a gjendet si repert një tip i caktuar monamenti, ndikimet nga prirjet e romanizimit, që reflektohen kryesisht në detaje të paraqitjes së individit në stela, sarkofagë etj. Kultura e njohjes epigrafike në studimet tona mbetet një premisë e rëndësishme për albanologët, edhe për specialistët e filologjisë dhe të teksteve që duke qenë dhe në përbërje monumentesh, gjithsesi do t'i nënshtrohen interpretimit tekstor dhe atij ekdotik. Janë një sërë elementesh që duke pasur pikënisje nga vetë teksti dhe elemente të tjera që zakonisht janë dekorative, i japin ngjyrë interpretimit përmbajtjesor të mbishkrimeve, që duke qenë në një masë të madhe të botës romake dhe në treva të Ballkanit, shfaqen me tipare të krahinave në të cilat janë gjetur.

Autore e mjaft trajtesave mbi çështje të interpretimit dhe përshkrimit analitik të mbishkrimeve latine, si dhe të aspekteve të tjera, të pandara në raste të një trajtimi shkencor që do të mbetet dhe në funksion të konsultimeve të mëvona, Exhlale Dobruna ka pasuruar ndjeshëm panoramën studimore të një lëmi të veçantë, siç paraqitet në vetvete disiplina e epigrafisë, e karakterizuar që në origjinë të konceptimit të saj në lidhje me kultura shkrimore, por dhe me të tjera elemente mbështetëse.

Një veçanti e tillë tiparesh është vënë në dukje në disa studime të thelluara të studiueses Dobruna, që analizon në mbishkrimet e trajtuara prej saj një sërë indicesh, që kanë të bëjnë dhe me aspekte fizike, por dhe antropologjike të karakterizimit të personazheve të ndërmendura në tekstet e mbishkrimeve. Referime ndaj traditash të njohura në pikëpamje të paraqitjes apo karakterizimit të individëve, ngjashmëritë me të tjerë shembuj që janë pjesë e korpuseve të njohura monumentale apo epigrafike gjurmohen natyrshëm në këto trajtesa, në të cilat kanë zënë vend dhe autorë e njohës të mirë të periudhave më të rëndësishme të shfaqjes dhe përhapjes së romanizimit. Janë pikërisht të tilla indice që evokojnë aspekte të ngjashme në trajtesa studimore dhe të botës italike, si dhe përmendjen e detajeve të caktuara dhe në tekste letrare të përpiluara në gjuhën latine. Kontributet e studiueses Dobruna kanë një shtrirje në kohë dhe paraqiten edhe në trajtë artikujsh studimorë. Në artikujt studimorë që arritëm të bëjmë pjesë të konsultimeve tona më të fundit, u pa që vihen në dukje përpjekjet për të konsoliduar një traditë studimesh që trajtojnë romanitetin në viset e përmendura, me veçoritë përkatëse sipas organizimit në forma të njohura për vetë sistemin romak. Këto forma emërtohen me termat a

përveçimet gjegjëse në gjuhën latine, duke u mbështetur dhe në sprovat përkatëse nga studiues të fushës, të njohur dhe për interesat e spikatur në çështje të historisë së Romës. Po atëherë me interes dhe me gjasë dhe në përputhje me terma që ndeshen në literatura të caktuara, paraqiten dhe emërtime që kanë të bëjnë me aspekte të pamjes së individëve që pasqyrohen në stela, sarkofagë apo monumente të tjera të së njëjtës tipologji. A gjejmë tipare të një vështrimi antropologjik në analizimet e objekteve të evidentuara nga studiuesja jonë?

A evokohen veçori të një bote të largët në kohë, por të afërt për nga interesat studimore dhe aspekte të një jete shoqërore, që mund të reflektohet në tipare fizike, përshkrime të tyre, shtysa për përkime me zhvillimet e kohës? Autorja vë në dukje jo rrallë prirje të kohës në tipare të caktuara, por nuk mungon të sjellë dhe ubikime referenciale që krijojnë lidhje me kohën në të cilën jetonin prijës, imperatorë, por dhe figura femërore me peshë në historinë e Romës. Në të vërtetë, bota romake, qoftë dhe ajo e konkretizuar në provinca administrative, mbetet një objekt interesi i veçantë, qoftë dhe në lidhje me aspekte të paraqitjes fizike të personave, përjetësuar në monumente sepulkrale apo të ndonjë natyre tjetër, gjithsesi objekt përherë me interes për studiuesit e arkeologjisë e të vet antikitetit si materie. Në analizat e studiueses sonë, detaje të tilla janë pjesë e një konfigurimi kompleks, që flet për një kontekst unik, por dhe për periudhën përkatëse që mund të dëshmohet përmes tipologjisë së vet monumentit apo elementeve që gjurmohen në të.

Për t'iu rikthyer argumentit të mësipërm, që burimet epigrafike dëshmojnë dhe njëfarë diferencimi në krahina dhe territore në antikitet, krijime të kategorizuara si *carmina epigraphica* shërbejnë si shembuj analizash që pasurojnë një tjetër aspekt të pranisë së procesit të romanizimit. Të përveçme dhe në pikëpamje të organizimit tekstor, të quajturat *carmina epigraphica* (autorja përdor dhe termin *carmina sepulcralia*) përbëjnë një veçori të shfaqjes së mbishkrimeve dhe një fakt i tillë meriton vëmendje dhe në vështrimin diakronik të trajtimit të tyre. Aspekte letrarësie, nëse mund të përdorim këtë term, dalin në pah në disa prej teksteve të analizuara në trajtesat e studiueses Dobruna, bashkë me nënvizimin e disa përdorimeve që na orientojnë ndaj latinishtes së quajtur "vulgare". Trajtesa me titull *Carmina epigraphica e Kosovës nga koha romake* mbetet një prej shtjellimeve më me interes, duke qenë se në të rimerren koncepte të vet tipologjisë së mbishkrimeve, që duhet të tërheqin vëmendjen dhe për adaptime

skemash në ndërtimin e tekstit si dhe për përshtatje me modele ekzistuese dhe në provinca të tjera të Perandorisë Romake.¹ Vërejtje që shërbejnë si për të dalluar natyrën e tekstit, aspekte të poeticitetit që janë të pritshme në rasë epigrafesh të kësaj natyre, por dhe emra të përveçëm e ndikime nga skema të kohës, përbëjnë dhe një prej prirjeve që dallojnë këtë trajtesë të autores sonë. Trajtesa vjen si një ndër më të detajuarat nga ana e autores, e cila ka gjetur hapësirë dhe për të përfshirë burime e literatura shkencore në lidhje me vetë tipologjinë e këtyre teksteve epigrafike. Siç dhe dihet, në pikëpamje gjinie dhe për arsye të veçantisë tipologjike të quajturat *carmina epigraphica* kanë qenë dhe mbeten objekt vëmendjeje nga ana e studiuesve të epigrafisë, por dhe të kategorizimeve të teksteve përkatëse, që nxisin një kureshtje të spikatur studimore të konkretizuar në një numër të madh punimesh e studimesh të thelluara rreth tyre.

Ndër burimet referenciale të autores do të spikasin pikërisht vjelje dhe sistemime në nivel korpusesh të epigrameve kryesisht latine apo romane, në të cilat do të mund të gjejmë dhe raste tekstesh të rindërtuara në plotësi, në kuptimin e rindërtimit të vargut e të fjalëve që përmbahen në të. Çështja e trajtimit të një gjeografie të përndarjes dhe të gjetjes së monumenteve që flasin për praninë romake në provincën e Dardanisë sigurisht që përfshin dhe vetë tipologjinë e këtyre të fundit, por dhe në këtë perspektivë, tekstet epigrafike flasin qartë e në mënyrë më të afërt për njohjen e gjuhës latine apo për përdorimin e saj dhe në tekste kryesisht funerale, që bëhen dhe komemorative të jetës e të aktivitetit të personit a personave që përmenden në to. Dallimet me mbishkrimet e Dalmacisë, e përfshirë më gjerësisht në proceset e romanizimit dhe në aspekte të reflektimit në burime autoriale, rinënvizojnë faktin që ato reperte që trajtohen në artikujt e studiueses, përbëjnë një pasuri të rëndësishme burimore, qoftë dhe në pikëpamje të krahasimeve që mund të dalin si rrjedhojë e këtij fakti.² Studiuesve më të rinj në këtë fushë studimore, që nënkupton dhe vështirësi të ndryshme, sidomos kur bëhet fjalë për latinishten vulgare dhe të skalitur nga gdhendës jo detyrimisht

¹ E. Dobruna, *Carmina epigraphica e Kosovës nga koha romake*, botuar më parë në Kosova, n.28, 2006, 9-20, gjithashtu në *Saxa loquuntur (Gurët flasin)*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2016, 145-154.

² Shih në veçanti veprën e nënvizuar në kreun e sipërcituar (shën.1) dhe nga studiuesja Dobruna, pikërisht: D. Rendić- Miočević, *Carmina epigraphica*, Split, 1987.

kompetentë (një dukuri kjo që ndeshet dhe në provinca të tjera të Perandorisë Romake), në pasqyrimin korrekt të segmenteve tekstore do t'u vlejnjë së tepërmi referimet e studiueses ndaj përfshirjes përkatëse në korpuse të rëndësishme epigrafike të teksteve të sipërcituara. Në pikëpamje metodologjike, analizimi autoptik i monumenteve, bashkë me një terminologji të kujdesuar e koherente në vetë shkrimet e studiueses që kanë të bëjnë me çdo aspekt të paraqitjes e të gjendjes së tyre përbën një tjetër element për t'u marrë si model hulumtimi.³

Autorja ka pasur në vazhdë të studimeve të saj vëmendje të spikatur për tipologjinë e monumenteve të kohës romake, të cilat i evidenton në studime të posaçme që vijnë në jenë me interes për kategorizimin në disa vështirime, përfshirë dhe paraqitjen e personazheve që reflektohen në to. Analizuese e vëmendshme e aspekteve mjeshtërore, por dhe e shkallës së ruajtjes së fushës së mbishkrimeve bashkë me pjesëza tekstore që kanë vlerë të madhe për studiuesit e fushës, në vështirimin tonë, ajo mbetet një prej evidentueseve më të mira të kësaj pasurie epigrafike në botën e studimeve albanologjike. Në rasë të trajtimit të kontributeve që dhe duke pasur në vëmendje objekte të veçanta nga ana e autores, orientohen ndaj elementesh që ndriçojnë më afër çështje apo aspekte të një qytetërimi të lashtë dhe vetë romanizimi në viset e Ballkanit përbën një argument të pasuruar në të dhëna e fakte të rëndësishme për historianët dhe arkeologët.

³ E. Dobruna, *Tipologjia e monumenteve sepulkrale të periudhës romake në Kosovë, në Iliria*, n.2, 1982, 197-222.